श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणे शिवतत्त्वान्वेषणम्

प्रस्तोत्री
मौनिका बोल्ला

परम्पराक्रममागतश्रुतिस्मृतितन्त्रादिनिखिलानवद्यहृद्यप्रतिपद्यमानाध्यात्मिकविद्याधारायां शिव-तत्त्वविवेचनं नितरां शिवतत्त्वप्रीतिभाजां मनस्तोषमुपजनयति । तच्च श्रुतिषु स्मृतिषु रुद्रयामलाद्यागमेषु पुराणेषु अन्यत्र च संस्कृतवाङ्मये बहुधा विवेचितम् । तत्र बादरायणव्यासस्याष्टादशपुराणेष्वन्यतमे श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणे यद्यपि देव्या एव वर्णनं प्रामुख्येण विहितम्, तथापि तत्र तत्र शिवतत्त्वस्यापि निरूपणमनितरसाधारणप्रकारेण कृतमिति पुराणपर्यालोचकानां न तिरोहितं वचः । भगवतः शिवस्य नैकानि रूपाणि पुराणेऽस्मिन् विवेचितानि । तद्यथा –

- **शिवस्य सन्तानप्रदातृत्त्वम्, महादेवत्त्वम्, सदाशिवत्वञ्च -**

प्रथमस्कन्धस्य दशमाध्याये व्यासे पुत्रलाभार्थमनुष्ठानचिकीर्षया पर्वतं गते सति तेन कस्य देवस्य आराधनेन शुकः उत्पादित इति ऋषिभिर्जिज्ञासिते सूतवचनमिदम्-

अतिष्ठत्स गताहारः शतसंवत्सरं प्रभुः । आराधयन्महादेवं तथैव च सदाशिवम् ॥[1] इति ॥

अत्र शिवस्य सन्तानप्रदातृत्वेन सह महादेवत्वं सदाशिवत्वञ्चापि प्रतिपादितम् । शिवशब्दः भद्रवचनः, 'स्वश्रेयसं शिवं भद्रम्' इत्यमरकोशात् । शिवाः भद्राः सर्वज्ञत्वादयो गुणा अस्य सन्तीति शिवः । अर्श आदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः[2] । यद्यपि परमशिवस्य निष्कलत्वाद्गुणाः न भवन्ति 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इति श्रुतेः, तथापि 'सृष्ट्यर्थं सर्वतत्त्वानां लोकस्योत्पत्तिकारणत्वाच्छिवेऽपि गुणाः स्वीक्रियन्ते । अथवा शिवः स्वयमेव शिवः शोभनत्वात् । शोभनत्वञ्च सर्वजीवनिवृत्त्याणवककार्मणमायेयाख्यानादिमलत्रयाभावरूपनैर्मल्यलक्षणं शुद्धत्वम् । अणुर्जीवः तस्यानादिजीवनापादकः अविद्यासम्बन्धः आणवं मलम्, अनादिकर्मफलवासनारूपं कार्मणं मलम्,

अस्ति प्रकाशते इति व्यवहारसामग्र्यां सत्यां नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यत्वरूपमावरणं मायियं मलम् । तादृशमलत्रयाभावः परमात्मनि सर्वज्ञे सम्भवतीति निर्मलता । यथोक्तं वायुसंहितायाम् - 'अथवाशेषकल्याणगुणैकघन ईश्वरः । शिव इत्युच्यते सद्भिः शिवतत्वार्थवेदिभिः ॥' इति । अथवा शेतेऽस्मिन् प्रलयकाले जगदिति शिवः । सदा सर्वकालेषु वर्त्तमानः शिवः सदाशिवः । ननु किं कादाचित्कोऽपि शिवो भवति यद्व्यावृत्तये सदेति विशेषणम् , विशेषणस्येतरव्यावर्त्तकत्वादिति चेत् भवतीत्याह – तत्र ब्रह्मविष्णुरुद्रमहेश्वरमूर्त्तीनामुत्तरोत्तरचिरकालवर्त्तित्वेऽपि सदाशिवाख्यपञ्चममूर्त्यपेक्षया कादाचित्कीं रुद्रमूर्त्तिं व्यावर्त्तयितुं सदेति विशेषणोपादानम् । उक्तं चेदं शिवपुराणे सृष्टिप्रकरणे – 'केन मानेन कालेऽस्मिन्नायुः संख्या प्रवर्त्तते' इति पृच्छत ऋषीन् प्रति वायुना कालमानमुक्त्वा 'ब्रह्मा विष्णुदिने चैको विष्णू रुद्रदिने तथा । ईश्वरस्य दिने रुद्रः सदख्यस्य तथेश्वरः । साक्षाच्छिवस्य तत्संख्यस्तदा सोऽपि सदाशिवः । तस्मिन् साक्षाच्छिवेनैव कालात्मा संप्रवर्त्तितः' । इति । अस्यायमर्थः – नवसहस्रसवनानां ब्रह्मणः परमायुर्भवति । तादृशब्रह्मपरमायुर्विष्णोरेकदिनम् । तादृशविष्णुपरमायुः रुद्रस्यैकदिनम् । तादृशरुद्रपरमायुः सदाशिवस्यैकदिनम् । ततः तादृशसदाशिवस्य कालकृतपरिच्छेद एव नास्ति । तदेतदाह - 'कालावच्छेदयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः । सर्वेषामेव सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः ।' इति । इत्येवमस्मिन् सन्तानप्रदातृत्वेन , महादेवत्वेन , सदाशिवत्वेन च रूपेण शिवतत्त्वं प्रतिपादितम् ।

- **शिवस्य रुद्रत्वम् -**

ततस्तपस्तप्तं व्यासतेज आलक्ष्येन्द्रः भयमवाप्नोत् , तं भयाक्रान्तं शचीपतिं दृष्ट्वा रुद्र उवाचेति श्रीमद्देवीभागवते रुद्रत्वरूपेण शिवतत्त्वं प्रतिपादितम् । तथा च पङ्क्तिः – उवाच भगवान् रुद्रो मघवन्तं तथास्थितम्[3] । इति । रोदयत्यन्तकाले सर्वमिति रुद्रः । 'रोदेर्णिलुक् च'[4] इत्युणादिसूत्रेण रुदेर्ण्यन्ताद्रकि णिलोपे चेदं रूपम् । इयं च व्युत्पत्तिः छान्दोग्ये - 'पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि' इति खण्डे प्राणेषु रुद्रपदं प्रयुज्य रुद्रपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् कथं रुद्रपदवाच्यता प्राणानामिति शङ्कायां तत्समर्थयमानया श्रुत्या प्रदर्शिता - 'प्राणा वाव रुद्राः एते हीदं सर्वं रोदयन्तीति रुद्रः' । पृषोदरादित्वाच्चायं

साधुः । यथोक्तं वायवीयसंहितायाम् - 'रुद् दुःखं दुःखहेतुर्वा तद्द्रावयति यः प्रभुः रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणमिति' । हरिवंशे च - 'रुद्रो देवो रोदनाद्द्रावणाच्चेति' । कुत्रचित् सूर्योऽपि रुद्र इत्यभिधीयते । तद्यथा लिङ्गपुराणे - 'सूर्यात्मा भगवान्देवः सर्वदेवविभूतिहः । रुद्र इत्युच्यते देवैर्भगवान्मुक्तिभुक्तिदः' इति । अस्मिन्पक्षे रुजं द्रावयतीति व्युत्पत्तिर्बोद्ध्या । 'आरोग्यं भास्करात्' इति वचनात् , आदित्यस्य रोगनिर्हारकत्वात् । महादेव इति । दीव्यतेर्देवः । पचादित्वात् 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'[5] इति इगुपधलक्षणस्य कस्यापवादो 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'[6] इति अच्प्रत्ययः । जगत्सृष्ट्यादिक्रीडाशालीत्यर्थः । महाँश्चासौ देवः महादेवः । 'आन्महतः.[7]' इति आत्वम् । महत्त्वञ्च सकलपूज्यत्वाद्वा विभुत्वेन प्रमाणतो महत्वाद्वा । यथोक्तं साम्बपुराणे - 'पूज्यते यः सुरैः सर्वैर्महाँश्चैव प्रमाणतः । धातुमर्हति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति । हरिवंशे तु महत्त्वं सर्वज्ञत्वात् सर्वरक्षकत्वाच्चेत्युक्तम् - 'सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्ष इवेक्षते । यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ।' इति ।

□ शिवस्य शङ्करत्वम् -

ततस्तृतीयस्कन्धस्य चतुर्थाध्याये - 'विष्णुश्च विस्मयाविष्टः शङ्करश्च तथा स्थितः[8]' इत्यत्र शङ्कर इत्युपात्तम् । शं कल्याणं करोतीति शंकरः । 'शमि धातोः सञ्ज्ञायाम्' इत्यच् प्रत्ययः । शिवंकर इत्यर्थः ।

□ शिवस्य सर्वेश्वरत्वम् -

ततः पञ्चमस्कन्धस्य प्रथमाध्याये ब्रह्मविष्णुरुद्राणां उत्तरोत्तरभावेनोत्तमत्वम् इत्युक्त्वा शिवस्योत्तमत्वं प्रकटयन्नाह – 'स हि सर्वेश्वरो देवो विष्णोरपि च कारणम् । सुषुप्तस्थाननाथः स विष्णुना च प्रपूजितः ।' तदंशभूताः कृष्णाद्यास्तैः कथं न स पूज्यते[9] । इति । अत्र शिवः सर्वेश्वरत्वेन स्तुतः । 'ईश ऐश्वर्ये'[10] इति धातोः 'स्थेशभासपिसकसो वरच्[11]' इति कर्त्तरि वरच् प्रत्यये 'ईश्वरः' इति सिद्धम् ।

सर्वेषामीश्वरः सर्वेश्वरः। ननु स्वामीश्वराधिपति.[12] इति सूत्रेण षष्ठ्याः प्रतिपदविधानात् 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति निषेधात् कथं समास इति चेत्, न चेयं प्रतिपदविधाना षष्ठी, किं तु शेषषष्ठ्येव। परं प्रतिपदविहितया सप्तम्या इयं मा बाधीदिति। शेषषष्ठ्येव 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चे'त्यत्र चकारेणानुज्ञायते। तत्रैव 'मूलरुद्रस्यांशभूतो रुद्रनामा द्वितीयकः ॥[13]'इति। सर्वरुद्राणां कारणभूतत्वात् 'मूलरुद्रः' इत्यभिहितम्। मूलरुद्रः सर्वेश्वर इत्यर्थः।

- **शिवस्य दौत्यम्, पञ्चास्यत्वम्, देवदेवत्वम्, कामारित्वञ्च -**

पुनः पञ्चमस्कन्ध एव अष्टाविंशाध्याये रक्तबीजवधानन्तरं देव्या भगवान् शिवः शुम्भनिशुम्भौ प्रति दूतत्वेन प्रेषितः। तद्यथा – 'घोररूपाथ पञ्चास्यमित्युवाच स्मितानन। देवदेव व्रजाशु त्वं दैत्यानामधिपं प्रति ॥' 'दूतत्वं कुरु कामारे ब्रूहि शुम्भं स्मराकुलम्। निशुम्भञ्च मदोत्सिक्तं वचनान्मम शङ्कर ॥[14]' इति। अस्मिन् 'पञ्चास्यत्वम्' 'देवदेवत्वम्' 'दूतत्वम्' 'कामारित्वम्' इति शिवस्य चत्वारि तत्वानि प्रतिपादितानि। अस्यते ग्रासोऽस्मिन् इति व्युत्पत्तौ 'असु क्षेपणे[15]' धातोः, कृत्यल्युटो बहुलमिति ण्यत्। मुखमित्यर्थः। पञ्चानि आस्यानि यस्य स पञ्चास्यः। तथोक्तम् – देवीपुराणे –शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः। स तु पञ्चमुखः ख्यातो लोके सर्वार्थसाधकः ॥ पश्चिमे तु मुखे सद्यो वामदेवस्तथोत्तरे। पूर्वे तत्पुरुषं विद्यादघोरञ्चापि दक्षिणे। ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्वेषामुपरि स्थितः। एते पञ्च मुखा वर्त्म! पापघ्ना ग्रहनाशनः ॥ इति ॥ कामस्य मन्मथस्य अरिः (निग्राहकः) कामारिः। अनेन वैराग्याख्यं द्वितीयमव्ययं सूचितम्। यद्वा कामः कामना अरिर्यस्य , यत्प्राप्तौ विरोधिनी कामना स कामारित्यर्थः। यथोक्तं शिवपुराणे - 'फलोद्देशेन देवेशि लघुर्मयि समाश्रयः। फलार्थी तदभावे मां परित्यक्तुं क्षमो यतः' इति। कौर्मेऽपि ईश्वरगीतायाम् - 'त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्नेहं विशोको निष्परिग्रहः। यावज्जीवं विरक्तः सँल्लिङ्गः एवार्चयेच्छिवम् ॥ इत्यादि।'

□ **लक्ष्मिस्तुताः शिवस्य विविधस्वरूपाः -**

ततः षष्ठस्कन्धे श्रीविष्णुना लक्ष्मी शप्ता सती शिवमित्थमस्तुवत् –

'तत्र स्थिता महादेवं शङ्करं वाञ्छितप्रदम् । दध्यौ चैकेन मनसा शूलिनं चन्द्रशेखरम् ॥'

पञ्चाननं दशभुजं गौरीदेहार्धधारिणम् । कर्पूरगौरदेहाभं नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ॥

'व्याघ्राजिनधरं देवं गजचर्मोत्तरीयकम् । कपालमालाकलितं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥'

'ततस्तुष्टो महादेवो वृषारूढस्त्रिलोचनः । प्रत्यक्षोऽभून्महेशानः पार्वतीसहितः प्रभुः ॥[16]' इति ।

अत्र शिवः शूली, चन्द्रशेखरः, पञ्चाननः, दशभुजः, गौरीदेहार्धधारी, कर्पूरगौरदेहाभः, नीलकण्ठः, त्रिलोचनः, व्याघ्राजिनधरः, गजचर्मोत्तरीयकः, कपालमालकलितः, नागयज्ञोपवीती, वृषारूढः, त्रिलोचनः इति नामभिः स्तुतः । नीलकण्ठः इत्यत्र नैल्यं हालाहलप्रयुक्तं इन्द्रकृतवज्रप्रहारप्रयुक्तञ्चेति द्विधम् । यथोक्तं हरिवंशे - 'दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तवेशानामरराज्ञातिवीर्य । कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठोऽतिकायः' इति । एतेनामोघं वज्रमपि नैल्यमात्रहेतुरासीदिति बलशालिता हालाहलपानेन च भक्तवत्सलता वा सूचिता ।

□ **शिवस्य विशिष्टयोद्धृत्वं, तत्त्वज्ञानविशारदत्वं, शम्भुपदवाच्यत्वञ्च -**

ततः नवमस्कन्धे दानवेन शङ्कचूडेन सह युद्धे विशिष्टयोद्धृत्वम् , तत्त्वज्ञानविशारदत्वञ्च प्रतिपादितम् । यथा –

'शिवतत्त्वं समाकर्ण्य तत्त्वज्ञानविशारदः ।

ययौ स्वयं च समरे स्वगणैः सह नारद ॥[17]' इति ।

तत्रैव द्वादशे श्लोके - अथ शम्भुर्हरिः शूलं जग्राह दानवं प्रती[18]ति । शिवस्य शम्भुत्वमुक्तम् । शमित्यव्ययं सुखवाचि । शं सुखं भावयति उत्पादयतीति शम्भुः । 'मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति

कर्त्तरि डुप्रत्ययः । यद्वा भवतिरयं प्राप्त्यर्थः । शं भवति प्राप्नोतीति शम्भुः । आनन्दवानित्यर्थः । 'आनन्दवानयं ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । अथवा शम् अर्थात् सुखस्वरूपः सन् भवति अर्थात् सत्ताश्रयो भवति इति शम्भुः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इति श्रुतेश्च ।

 शिवस्य नानाधर्मवत्त्वम् -

ततः दशमस्कन्धस्य चतुर्थाध्याये विन्ध्यपर्वतस्य वृद्धिं रुणद्ध्विति प्रार्थयमानाः महेन्द्रादयो देवताः शिवं तुष्टुवुः । तत्र शंकरः गिरीशत्वेन , गणाध्यक्षत्वेन, उमाललितपङ्कजत्वेन, सिद्धिदातृत्वेन, परमात्मत्वेन, वृषांकत्वेन, अमरेशत्वेन, कैलासवासित्वेन, अहिर्बुध्न्यत्वेन, मान्यत्वेन, मनुत्वेन, मानदातृत्वेन, अजत्वेन, बहुरूपत्वेन, स्वात्मारामत्वेन, गणनाथत्वेन, विष्णुहृत्कञ्जवासित्वेन, महायोगित्वेन, योगीशत्वेन, दयासागरमूर्त्तित्वेन, आर्त्तिप्रशामकत्वेन, उग्रवीर्यत्वेन, गुणमूर्त्तित्वेन, वृषध्वजत्वेन, कालत्वेन, कालकालत्वेन च स्तुतः[19]।

 श्रीमद्देवीभागवते हरिहरयोरभेदत्वम् -

हरिहरयोर्भेदं मन्वानैरिदमत्र विज्ञेयम्, यन्नास्ति हरिहरयोः परस्परं कोऽपि भेदः । तत्र षष्ठस्कन्धे स्तुवन्तीं हरिप्रियां शम्भुरित्थं पप्रच्छ –

किं तपस्यति कल्याणि जगन्मातर्वदस्व मे । सर्वार्थदः पतिस्तेऽस्ति सर्वलोकविधायकः ।।

हरिं त्यक्त्वाद्य मां कस्मात्स्तौषि देवि जगत्पतिम् ।[20] इति

ततो लक्ष्मीरुवाच -

तव तस्य द्विधा भावो नास्ति नूनं कदाचन । यस्त्वं योऽसौ पुनर्योऽसौ स त्वं नास्त्यत्र संशयः ।।

एकत्वञ्च मया ज्ञात्वा मया ते स्मरणं कृतम् ।।[21] इति ।।

एतेन हरिहरौ न हि पृथक् – पृथक् स्तः । अपितु यो हरिः स एव हरः , यश्च हरः स एव हरिरिति अनेन पुराणपर्यालोचनेन विज्ञायते ।

सन्दर्भाः –

1. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्, 1-10-7
2. अर्श आदिभ्योऽच् , पा.अ. 5-2-127
3. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्, 1-10-14
4. उणादिसूत्रपाठः, 2-22
5. पाणिनीयाष्टाध्यायी, 3-1-135
6. नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः, पा.अ. 3-1-134
7. पाणिनीयाष्टाध्यायी, 6-3-46
8. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्, 3-4-22
9. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्, 5-1-21,22
10. धातुसूत्रपाठः, अदादिगणः,10
11. पाणिनीयाष्टाध्यायी, 6-3-46
12. तदेव, 2-3-39
13. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्, 5-1-26
14. तदेव, 5-28-35,36
15. धातुसूत्रपाठः, दिवादिगणः, 99
16. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्, 6-18-13,14,15,18
17. तदेव, 9-23-11
18. तदेव, 9-23-12
19. तदेव, 10-4-3,4,5,6,7,8,9
20. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्,6-18-20,21
21. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्, 6-18-30-31-32

सन्दर्भग्रन्थाः –

1. श्रीमद्देवीभागवतम् , गीताप्रेस, गोरखपुर।
2. पाणिनीयाष्टाध्यायी।
3. धातुसूत्रपाठः।
4. अमरकोषः।
5. शिवतत्त्वरहस्यम्, श्रीवाणीविलासमुद्रणयन्त्रालयः।
6. Sivadvaita nirnaya, university of madras.
7. रुद्राष्टाध्यायी।
8. स्कन्दपुराण, गीताप्रेस गोरखपुर।
9. लिङ्गपुराण, गीताप्रेस गोरखपुर।

गवेषिका,
व्याकरणविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,
क.जे सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, मुम्बई।